

MODALLIK – HUKMDA

IFODALANGANQO‘SHIMCHA AXBOROT

Aytbayev Dilshodxuja Temirbayevich, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti professor v.b., filologiya fanlari doktori (DSc)

MODALITY – ADDITIONAL INFORMATION EXPRESSED IN THE JUDGMENT

Aytbaev Dilshodkhuja Temirbaevich, Professor of Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, doctor of Sciences Philology (DSc)

МОДАЛЬНОСТЬ – ДОПОЛНИТЕЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИЯ СОДЕРЖАЩАЯСЯ В РЕШЕНИИ

Айтбаев Дилшодхужа Темирбаевич, профессор Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, доктор филологических наук (DSc)

<https://orcid.org/0009-0009-0954-7401>

e-mail:
hoja.dokt.73@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada gap mazmunining eng muhim elementlaridan biri hisoblangan modallik haqida fikr yuritiladi. Tilshunos olimlar tomonidan modallikka berilgan ta'riflar va modus fikrning voqelikka bo'lgan munosabatlarining turli xil ko'rinishlarini, shuningdek, bildirilayotgan narsalarning subyektiv tarzda tasniflanishining turlicha ko'rinishlarini ifodalovchi funksional-semantik kategoriya ekanligi borasida tahlillar o'rin olgan.

Kalit so'zlar: jumla, modallik kategoriyasi, gap mazmuni, funksional-semantik kategoriya, gap belgisi, tafakkur shakli, hukm, gapning semantik strukturasi, obyektiv mazmun, diktum, modus, subyektivlik, predikativ modallik, irreal modallik, modal strukturasi, mazmuniy sintaksis.

Аннотация: В данной статье рассматривается модальность, являющаяся одним из важнейших элементов содержания предложения. Ученые-лингвисты провели анализ определения модальности и эклектичности модуса как функционально-семантической категории, выражающей различные проявления отношения мысли к действительности, а также различные проявления субъективной классификации выражаемого.

Ключевые слова: предложение, категория модальности, содержание предложения, функционально-семантическая категория, знак предложения, форма мышления, суждение, семантическая структура предложения, объективное содержание, изречение, модус, субъективность, предикативная модальность, сюрреалистическая модальность, модальная структура, содержательный синтаксис.

Annotation: In this article, one of the most important elements of the content of the sentence is considered to be modality. Analyses have included definitions given to modality by linguistic scholars and functional-semantic category eccentricity representing different manifestations of modus' attitude of thought to reality, as well as different manifestations of subjective classification of what is being reported.

Key words: sentence, modality category, sentence content, functional-semantic category, sentence marker, contemplative form, sentence, sentence semantic structure, objective content, dictum, mode, subjectivity, predicative modality, irreal modality, modal structure, content syntax.

KIRISH. Har qanday jumlaning tashkil etuvchi elementlar o'rtasida muayyan munosabatlar mavjud bo'lib, ushbu elementlar bir-birini to'ldirish uchun xizmat qiladi. Masalan, jumla tarkibidagi fe'l leksemalarining valentlik xususiyati uning bo'sh o'rinlarini, ya'ni ega,

vositasi va vositasiz to'ldiruvchi, hol kabi o'rinlarning to'ldirilishini taqozo qiladi. Shu bilan birga, subyekt ham predikatsiz mavjud bo'lishi mumkin emas. Shuning uchun kesim bilan uning aktantlari o'rtasidagi munosabatlar hamda ularning turli xil kombinatsiyalari

subyekt va obyekt aloqalarini aks ettirib, denotatning mazmuniy strukturasi tashkil etadi.

Jumla tarkibida yana shunday elementlar ham borki, ular garchi gapning zaruriy uzvi, predikativlik ko'rsatkichi hisoblansa ham, o'zida predikat orqali ifodalanuvchi subyekt-obyekt aloqalarini aks ettirmaydi. Bu modallik kategoriyasi bo'lib, "so'zlovchining muayyan predmet bilan muayyan belgi o'rtasida o'rnatayotgan aloqasiga o'zining munosabatini ifodalaydi" [7;105].

Ma'lumki, gap mazmunining eng muhim elementlaridan biri modallikdir. Modallik (lot. "modalis" – o'lchov, usul) fikrning voqelikka bo'lgan munosabatlarining turli xil ko'rinishlarini, shuningdek, bildirilayotgan narsalarning subyektiv tarzda tasniflanishining turlicha ko'rinishlarini ifodalovchi funksional-semantik kategoriyadir.

Modallik tushunchasi fanga Aristotel tomonidan olib kirilgan bo'lib, u ham mantiqiy, ham lingvistik kategoriya sifatida e'tirof etiladi. "Chunki modallik kategoriyasi fikrning mantiqiy qurilishi bilan chambarchas bog'langan til hodisalari qatoriga kiradi. Shuning uchun ham modallik ham tilshunoslikning, ham mantiqning tekshirish obyektidir. Birinchisida modallik gapning eng muhim belgisi sifatida qaralsa, ikkinchisida tafakkur shakli sifatida hukmning muhim belgisi sifatida qaraladi" [6;89].

NATIJARLAR. Tafakkur shakli sifatidagi hukmning asosiy informativ vazifasi predmetlar va ularning belgilari o'rtasidagi aloqalarni tasdiqlash yoki inkor etish shaklida namoyon qilishdan iborat. Hukm asosiy axborotdan tashqari unda ifodalangan aloqalarning tiplari va xususiyatlari haqidagi qo'shimcha axborotlarni ham qamrab oladi. Bir holatda bunday axborot bir hukmning boshqa hukmga bog'liqligidan darak beradi; ikkinchi holatda unda ifodalangan bilimning asoslanganlik darajasini ko'rsatadi; uchinchi, hodisalar o'rtasidagi zamon, makon va boshqa munosabatlarga ishora qiladi va to'rtinchidan, axborot hukmda ko'rsatilgan aloqalarni baholaydi va h.k. Bu kabi qo'shimcha axborotlar modallik deb ataladi va bunday axborotlarni o'zida qamrab olgan hukm modal hukm deyiladi [4; 96].

Demak, mantiqiy jihatdan hukmning modalligi – hukmda aniq yoki noaniq ravishda ifodalangan hukmning asoslanganlik xarakteri haqida yoki predmetlar va ularning belgilari o'rtasidagi obyektiv aloqalarini ko'rsatib beruvchi subyekt va predikat o'rtasidagi aloqadorlik tipi haqida ma'lumot beruvchi qo'shimcha axborotdir. Boshqacha aytganda, modallik hukmda ifodalangan qo'shimcha axborotdir. Shu jihatdan gapning

semantik strukturasi uning obyektiv va subyektiv qatlamlarini aks ettiruvchi diktum va modus qismlariga ajratish mantiqiy zarurat hisoblanadi. Gap qurilishiga bunday yondashuv uning mazmuniy strukturasi to'laqonli ochib berish imkonini beradi.

Odatda, gapdan anglashilgan obyektiv mazmun uchun diktum, uning subyektiv mazmuni uchun esa modus qo'llanilib, ular o'zaro zid qo'yiladi. O'zaro ziddiyatli munosabatda bo'lgan bu strukturalar o'zaro shartlangan bo'lib, biri ikkinchisini taqozo etadi. Chunki gap mazmunining subyektiv elementi uning obyektiv elementi ustiga qo'yiladi, ya'ni obyektiv mazmun bazis, subyektivlik esa uning ustqurmasi hisoblanadi.

Tilshunoslikda modallik deganda, odatda, gap mazmunining obyektiv borliqqa munosabati va so'zlovchining gap mazmuniga bo'lgan munosabati tushuniladi [5;56]. Shunga ko'ra, mazmuniy sintaksisda gapda ifodalangan mazmunning reallikka bo'lgan munosabatini aks ettiruvchi obyektiv modallik hamda "subyekt", "gap mazmuni" va "obyekt" birligini aks ettiruvchi subyektiv modallik farqlanadi [6; 83-85].

Obyektiv modallik har qanday jumlaning zaruriy elementi hisoblanib, u bilish akti yo'nalgan u yoki bu vaziyatda mavjud bo'ladigan obyektiv aloqalarning xarakterini namoyon etadi. G.A.Zolotova modallikning bunday tipini predikativ modallik deb baholaydi. Uning qayd etishicha, "predikativ modallik jumla mazmunining borliq bilan munosabatini ifodalasa, modallikning subyektiv deb ataluvchi boshqa turi so'zlovchining aytilayotgan axborotga nisbatan munosabatini ifodalaydi: so'zlovchi o'zi bildirayotgan fikrni tasdiqlashi yoki kirish modal so'zlar va boshqa vositalar yordamida ushbu ma'lumotning voqelik bilan mos kelish-kelmasligiga javobgarligini pasaytirishi mumkin. Bunday modallik predikativ modallikka nisbatan ikkilamchi modal qavat hisoblanadi"[2]. Bundan tashqari G.A.Zolotova modallikning xohish-istak, zarurat, mumkinlik kabi modal ma'nolarni qamrab oluvchi uchinchi turini – irreal modallikni ham ajratgani holda, bu ma'nolar jumlaning voqelikka munosabati bilan mos tushmaydigan boshqa modallik planiga tegishli ekanligini ta'kidlaydi.

Tilning modal strukturasi va modusning ifodalanishi xususida fikr yuritar ekan, Z.Yigitaliyeva ham modallikning obyektiv va subyektiv turlarini e'tirof etib, N.A.Seleznyovanning fikrlariga qo'shilgan holda, subyektiv modallik, ya'ni "modus modallik ifodalay olmaydigan nutq subyektivining propozitsiyaga nisbatan turli ko'rinishdagi munosabatini yuzaga chiqarishini" [3;14] ta'kidlaydi. Tadqiqotchi aloqa-aralashuv

jarayonida belgi va predmet o'rtasidagi bog'liqlik darajasi yanada ortishi va bunda belgi nafaqat predmetga, balki kommunikativ vaziyatga ham yo'naltirilgan bo'lishi mumkinligi haqida fikr yuritib, bu jarayonda borliqdagi narsa, predmet va hodisalarga taalluqli bo'lgan tafakkurdagi tasavvurlar turlicha assotsiatsiyalanishi, biroq borliq elementlari ongda denotatga xos xususiyatlari bilan saqlangani holda, ular muallifning munosabatlari asosida turlicha guruhlanishini va bular lisoniy vositalar yordamida voqelanib, yaxshi, yomon, neytral parametrlari bilan muallifning munosabatini ifodalashga xizmat qilishini qayd etadi.

Darhaqiqat, Z.Yigitaliyeva ta'kidlaganidek, "tasavvurda axborotning filtrlanishi propozitsiyada modal strukturani shakllantiradi. Ko'rinadiki, tilning modal tarkibi baho kategoriyasi bosqichiga o'tganida tasavvur bilan bog'lanib, diktum tarkibidagi munosabatga asoslangan modusni namoyon qiladi"[3;14].

"O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi" mualliflari ham gapning modal aspekti xususida fikr yuritar ekanlar, modallikning gap strukturasi zaruriy uzvi ekanligini ta'kidlagan holda, uning "gapni shakllantirishdagi o'rni va subyektning gap mazmunidagi munosabat darajasiga qarab, ikki guruhga – obyektiv va subyektiv modallikka bo'linishini"[6;89] e'tirof etadilar. Ularning qayd etishlaricha, "obyektiv modallik gapni shakllantiruvchi zaruriy belgilardan biri, asosiy uzvi hisoblansa, subyektiv modallik obyektiv modallik ustiga qo'yilgan qo'shimcha modallikdir. Shuning uchun ham u gapning asosiy uzvi emas"[6;89]. Shu bilan birga, modallik ma'nosi til sistemasining turli sathlarida kuzatilib, universallik kasb etishi va shunga asosan modallikni ifodalovchi vositalar ham rang-barang bo'lishi ta'kidlanadi. Modallikning turkiy tillar materiallari asosidagi tahliliga ko'ra "quyidagi modallik vositalari ajratiladi: mayl, zamon va shaxs qo'shimchalari, gapning alohida qurilmalari, yuklamalar, so'z tartibi, intonatsiya, yuklama vazifasidagi so'roq olmoshlari, undalmalar, kirish so'z va gaplar"[6;81]. Ushbu vositalar o'z funksiyalarini gap tarkibida bajargani bois, ularning sintaktik belgisi muayyan sinflarga birlashishi uchun asos bo'ladi va sintaktik belgisiga ko'ra modallikni ifodalovchi vositalar 1)konstruktiv-sintaktik; 2)morfologik-sintaktik; 3)intonatsion-sintaktik kabi sinflarga ajratiladi [6; 82].

Tilshunoslikda modallik kategoriyasi xususida fikr yuritar ekan, K.Umarov ham obyektiv voqelik so'zlovchi tomonidan baholash tarzida qabul qilinishini ta'kidlagan holda, bu voqelikni o'z ongida aks ettirib, unga bo'lgan munosabatini turli semantik kategoriyalar yordamida voqelantirishini bayon qiladi. Uning qayd

etishicha, "Jumladagi modallik kategoriyasini anglash uchun propozitsiya, diktum va modus tushunchalarini farqlash zarur bo'ladi. Propozitsiya – obyektiv holatni aks ettiruvchi o'zgarmas ma'no. Muayyan jumlada propozitsiya so'zlovchi tomonidan u yoki bu tarzda talqin qilinadi. Natijada, ifoda ikki tomonlama mazmunga ega bo'ladi: obyektiv mazmun va uning talqini"[8]. Demak, gap orqali ifoda etilayotgan obyektiv voqelikning – propozitsiya yoki diktumning so'zlovchi shaxs, ya'ni subyekt tomonidan talqin qilinishi modusni hosil qiladi.

XULOSA. Yuqorida keltirilgan fikrlardan ma'lum bo'ladiki, lisoniy tushuncha sifatida modallik – bu so'zlovchining berilayotgan ma'lumotga (axborotga) munosabati bo'lib, gap mazmuniy strukturasi zaruratiga ko'ra ikki turga: grammatik nuqtayi nazardan predikativlik elementi hisoblanuvchi obyektiv modallik va gapning pragmatik aspektiga daxldor bo'lib, uning mazmuniy mundarijasi uchun nomuhim bo'lgan subyektiv modallik, ya'ni modusga bo'linadi. Demak, har bir gapda muayyan voqea-hodisa haqida axborot ifodalanibgina qolmay, so'zlovchining ana shu xabarga munosabati ham ifodalanadi. Shunga ko'ra jumla mazmuni ikki qismga ajratiladi. Jumlaning xabar haqidagi asosiy mazmunni tashuvchi qismi diktum (modallik diktumning tarkibiy elementi sifatida qaraladi), so'zlovchining munosabati ifodalangan qismi esa modus hisoblanib, ta'kidlab o'tilganidek, ular bir-birini to'ldiradi.

Y.S.Yarigina ham modallik va modus xususida fikr yuritar ekan, modus orqali insonning – so'zlovchining mental holatini belgilashni, modallik orqali esa lisoniy birliklarning shunga mos bo'yog'ini belgilash lozimligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, modus va modallik tushunchalari bir-birini takrorlamagan holda parallel ravishda qo'llaniladi. Modallikning ko'lami fe'ning mayl kategoriyasi bilan, ya'ni grammatika bilan, modus ko'lami esa tilning deyktik yoki egosentrik elementlari bilan, ya'ni pragmatika bilan belgilanadi [9]. Demak, modusning semantik doirada amal qilish ko'lami modallikka nisbatan kengroqdir.

Modallik va modus gap mazmuniy tuzilishining elementlari ekan, ular sodda gaplar uchun ham, qo'shma gaplar uchun ham xosdir. Ishimizning mohiyatidan kelib chiqib, qo'shma gaplarda modusning ifodalanishi hamda uning diktum bilan munosabati xususida fikr yuritiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Айтбаев Д.Т. Тіл біліміндегі модус және диктум. Алтаистика және түркология. Қозоғистон. Астана. №3. 2011. 24-26-бет.
2. Золотова Г.А. Модальность в системе предикативных категорий.
<https://digilib2.phil.muni.cz/flysystem/>

<fedora/pdf/120833.pdf> – С. 96. (murojaat sanasi 29.10.2024.)

3. Йигиталиева З.М. Тилнинг модал структураси ва модуснинг ифодаланиши. Филол. фан. бўйича фалсафа д-ри... (PhD). автореф. – Фарғона, 2021. – Б.14.

4. Кириллов В.И., Старченко А.А. Логика. – М.: Высшая школа, 1982. – С. 96.

5. Махмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б. 56.

6. Нурмонов А., Махмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. –Тошкент: Фан, 1992. – Б. 83-85.

7. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М.: Наука, 1936. – С.105.

8. Умаров К. Хоҳиш-истак концепти – модаллик категорияси талқинида. // Academic Research in Educational Sciences Volume 3 |Issue7 | 2022. https://ares.uz/storage/app/uploads/public/62e/3c3/bcb/62e3c3bcbcaf40467161_29.pdf (murojaat sanasi: 31.10.2024).Ф

9. Ярыгина Е.С. Модус и модальность – терминологические синонимы?// <https://cyberleninka.ru/article/n/modus-i-modalnost-terminologicheskie-sinonimy/viewer>. (murojaat sanasi: 30.10.2024).

